

Mogućnosti čovekove sreće iz antropološke perspektive

joyica stojanović

Nemojmo čekati svjetove buduće
budimo sretni ovdje i sada
Daj nam danas širinu i radost

Rig-VEDA, IX, 84, 1

O promjenljiva i nepostojana Sreća,
Tek što ugledah sunce, a tebe nestade
Tek što je zabijelio dan, a veče nastaje

Luigi Tansillo

Sasvim je izvesno, pa i logično, da sva pitanja o čovekovoj egzistenciji nemaju podjednako dugu tradiciju, kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom pogledu. Poslužimo li se jezikom arheologije, možemo reći kako su neka pitanja stara ili nova, mada s jednog filosofskog gledišta ova konstatacija ne mora imati težinu relevantnosti. U oblasti mišljenja tvrditi da je nešto staro ili novo još ne znači da je tom hronološkom poretku imanentna neka aksiologija. Tvrđnjom da je jedino pitanje starije od nekog drugog pitanja istog tipa, obično razumemo dužinu istorije njegovog promišljanja, ali ne i neizostavan podrazumevajući primat. S obzirom na to da su filosofska pitanja otvorena, kako se obično kaže, ta njihova permanentna otvorenost nas podsjeća na onaj čarobni bunar iz bajke koji je nemoguće napuniti zlatom, pa makar upotrebili dragocenosti svih majdانا sveta, i što više stavljamo u njega, on time kao da postaje dublji. Ovo poređenje dolazi kao koliko-tolikoj prikladnjo za ovakvu problemsku situaciju: jer, ukoliko jedno filosofsko pitanje duže promišljamo, utoliko ono postaje dublje, otvorenije, i kad nam se učini da smo bliži »rešenja«, uvidimo da smo od njega samo još dalje, i ta varka se ne prestano ponavlja. Međutim, još ne treba pomisliti kako je filosofsko mišljenje uzaludan posao gde ne postoje apsolutno nikakvi rezultati, kako se čini onima umnoj patnji nestasalima. To bi pre moglo da znači mjeru otvorenosti sveta kao promišljućeg predmeta i njegovu bremenitost pitanjima. Na drugoj strani, sva upitna bremenitost sveta, po svemu sudeći, ne prostire se pravolinijski, i kao što je čovek počeo da raspoznae hijerarhiju vladajućih snaga u prirodi, tako kao analogon imamo hijerarhiju čovekovih pitanja i vrednosti. Ono što je ovde za našu temu razmatranja bitno jeste trenutak kad je kresnulo pitanje u svesti čoveka o njegovom mestu u celokupnom poretku dešavanja sveta i svrši tog mesta, jer sama čovekova istorija se odvija teleološki, a ne mehanički.¹ Ukoliko je čovekova svest-o-sebi-u-svetu veća, utoliko čovek može računati na neka povoljnija ishodišta određenih dogadaja. S obzirom na čovekovu evoluciju svesti i mogućnosti da menja spolašnje okolnosti i podešava ih svojim zahtevima istovremeno sebe menjajući i postajući samoprodukt sopstvene istorije (Marks), s rezervom možemo tvrditi da je svet otvoreniji danas od juče, nego obrnuto, svest je uznapredovala od juče do danas. Otkrivena tajna nije od juče da bi danas bila razrešena, ona je tu od ikoni, ali svest joj je danas dorasla.

Među mnogim tajnama koje su ljudi preokupirale od davnina, a nikada adekvatno rešene na jedan generalizujući način, je

i tajna sreće. Sreća je, van svalke sumnje ono što svaki s podjednakim žarom želi imati, ali što svaki podjednako nemaju, niti mogu imati. Jedna od prvih teorijskih teškoča s kojom se neminovno suočavamo pri razmišljanju o problemu sreće, svakako potiče iz nemogućnosti da se precizno odredi obim, sadržaj ovog pojma.

Skoro da je nemoguće naći izraz koji je više u opticaju u svakodnevnoj konverzaciji od izraza sreća, i to u najrazličitijim životnim situacijama. Ovde vredi skrenuti pažnju na tvrdnju kako su mnogi izrazi od preterane upotrebe izbledeli, a mnogi su i izbačeni iz upotrebe u svakodnevnoj komunikaciji. Pomenutu tvrdnju, na drugoj strani, ne bi trebalo razumeti sasvim bukvalno. Izrazi kao takvi ne blede niti »sumiru«, nego je po sredini nešto drugo i mnogo značajnije. Naime, reč je o tome da se u dinamici života vrednosti pomjeraju, menjaju svoje pozicije, stvaraju se nove i imenuju adekvatnijim izrazima, pa usled te nestalnosti katkad nam se učini kako je jedan izraz izbledeo ili potpuno nestao. Ta, uslovno rečeno, evolucija vrednosti dovodi nas, štaviše, često u nelagodnu situaciju kad hoćemo da jednu vrednost detaljnije opišemo, i to ne možemo iole uspešnije uraditi bez poznavanja njenih prethodnih istorijskih konteksta i njene lepeze značenja. Vredi skrenuti pažnju i na činjenicu da ima i takvih vrednosti čije je značenje mnogo uže i geografski je omeđeno odnoseći se samo na jednu sredinu, pa kad govorimo o takvim vrednostima moramo ih posmatrati samo u kontekstu života te sredine, bez naročite mogućnosti da ih proširimo na neke druge oblasti, gde bi one, možda, izgubile svaku značenje i značaj. Zato, skoro svaki, pokušaj opisivanja neke vrednosti mora neminovno računati s neizvesnošću i većom ili manjom merom pogrešnosti.

Upravo je takva nevolja u pitanju kad hoćemo da opišemo ili definisemo sreću. Ta famozna reč »sreća«, koju svakog čežnjivo izgovara, je onaj pojam koji možemo svrstati u grupu takozvanih rastegljivih pojmoveva, kako se često označavaju. Ovde nam se spontano nameće jedno pitanje na čiji odgovor možemo računati samo uslovno: da nije sreća zajednički imenitelj svih pitanja o čovekovom bivanju i da nije odgovor na svako od tih pitanja samo deo odgovora na pitanje o mogućnostima čovekove sreće?

Pod pretpostavkom da prihvativimo ovo pitanje i da se složimo s potvrđenim odgovorom, na drugoj strani dobijamo negativan odgovor na pitanje da li su sva ta pitanja rešena na povoljan način.

Između ostalog, problem sreće je prisutan i u čovekovim duhovnim tvorevinama na jedan posve specifičan način i on se u njima pojavljuje, gde više gde manje, na različite načine. Na primer, u mitovima i bajkama obično se govorilo kako je neki junak posle mnogih nevolja i nedača »dugo i srećno živeo«. U istim tim tvorevinama su nam ispričane istorije najrazličitijih vidova nesreće, i pojedinačne i kolektivne, ali najveći broj njih se, kao po običaju, posle »savlađivanja zla« ili njegovog potpunog uništavanja završava happy end-om. Koliko tu ima istine i da li u sve te silne srećne završetke vredi verovati, ovom prilikom je drugorazredno pitanje u odnosu na nešto drugo. Ovde je važno to da se u tim kolektivnim umetničkim tvorevinama uvek jasno očitava čovekova neutoljiva žed za srećom. I tamo kada je reč o nekom junaku iz pomenutih tvorevinaka kao »srećnom čoveku«, isti taj junak nikad nije u potpunosti zadovoljan svojim »srećnim životom«, već uvek nastoji da na bilo koji način upotpuni, ostvari veću sreću. Dakle, i u onim slučajevima kad imamo posla s ostvarenom srećom, ona se uvek poima kao okrnjena, nepotpuna sreća, te se stoga traganje uvek nastavlja ili iznova počinje, ali je teško ili gotovo nemoguće naći primer koji svedoči o apsolutnoj potpunosti sreće. Onaj happy end, koji smo napred posmenuli, ne pokriva sreću u svoj njenoj punini, on ne označuje sreću ostvarenju do kraja.

Kao što imaju istoriju svoje semantičke mnogi izrazi, i izraz »sreća« ima svoju dugu istoriju semantičke koja je uvek bila u jednoj epohi bar za njansu različita nego u prethodnoj. Iako je značenje izraza »sreća« različito fiksirano kroz istoriju, nema sumnje, taj izraz, ipak, nešto nije promenio u svojoj dugoj genezi, pa ma o kom vremenu da je reč, bližem ili daljem od naše savremenosti. Međutim, ovakva konstatacija može u neku ruku delovati zburujuće, ali sva zabuna se može otkloniti ukoliko se ima u vidu ono što smo već napred istakli: da je sreću nemoguće definisati na jedan generalizujući način, jer ona je, najpre, nešto individualno (egzistencijalno stanje određene individualnosti) i od slučaja do slučaja pod njom se različite stvari podrazumevaju, neretko i sasvim oprečne. Ako je situacija takva a po svoj prilici u najmanju muku bar približno jeste, onda kako govoriti o sreći, čemu taj govor? Ako je sreća isključivo stanje jedne individualnosti onda je svako razmišljanje o sreći samim tim osuđeno na subjektivnost svodeći se na sreću jedne osobe, bez mogućnosti prostiranja važenja na jedno društvo, a još manje na celu epohu. Da je to bez ostataka tako onda bi doista bilo izlisko razmatranje problema sreće, no to, smatramo, nije činjenica i svako pokretanje razgovora o sreći i mogućnosti njenog ostvarenja nije unapred osuđeno na neuspeh. Doduše, ne treba pomicati kako sama činjenica da se govor o sreći jeste po sebi pokušaj da se nekome preporuči kako da organizuje svoj život da bi došao neku sreću; taj govor bi mogao pre da pobudi na razmišljanje o nekim čovekovim određenim situacijama života i pozicijama tih istih situacija koje imaju svoje utvrđeno mesto u čovekovom životu. Ma koliko izgledalo da je govor o sreći svodi na određenu ličnost, to se ipak nikako ne može učiniti bez ostataka,

s obzirom na činjenicu da je čovek uvek u nekom društveno-istorijskom kontekstu i nema sumnje da njegova lična sreća une-količko zavisi od samog tog konteksta, poretka njegovih vrednosti, i, naročito, od toga što taj kontekst razume pod tim magičnim izrazom sreća. Prema tome, ako se značenje sreće menja зависno od civilizacije¹, i naša civilizacija mora imati i ima svoje shvatanje sreće, i to shvatanje je, rekli bismo, u mnogo čemu različito od onih iz ranijih istorijskih perioda. Kako nam neka iskustva pokazuju, ljudi obično veoma često izražavaju, zahtevaju govor o onome što žele imati, ostvariti, pa se zato pokazuju da u istoriji čovečanstva nije nikada kao danas postojalo tako masovno, tako snažno, a u isto vreme tako naivno i slepo, pozivanje na sreću... Sreća, lajtmotiv jedne civilizacije, takođe je lajtmotiv kulture.² Sreća je stoga religija moderne ličnosti, iluzorna kao i sve religije.³

0.1 Napomena o problemu sreće u religijskom kontekstu

Pre nego što počnemo razmatranje problema sreće u kontekstu savremene civilizacije, vredi podsetiti, najpre, na problem sreće kako se on tretira u religijskom kontekstu, jer se bitno razlikuje od razumevanja sreće u uslovima savremenog života, iako isti taj život još uvek nije oslobođen nekih religijskih dimenzija.

Sve oficijelne religije, pa i one koje nisu takve, postarale su se, s obzirom na čovekove želje i mogućnosti, da nešto učine i predlože rešenje tog akutnog i stalnog čovekovog problema — sreće. Doduše, treba imati na umu da se sve religije ne poklapaju u pogledu tretiranja sreće do tančina, ali ipak im se može naći određen broj podudarnih tačaka. Međutim, to naročito treba imati u vidu, religija koja se fundira na obećanjima koja će biti ispunjena s one strane groba, uvek respektuje samo određen broj ljudi, možda, preciznije rečeno, samo jedan tip ljudi, i njena obećanja se ograničavaju samo na taj tip ličnosti — vernika.

Po svoj prilici, čovek ne može verovati u boga ni u bilo koju i kakvu transcendentnu silu a da ne računa (ako je doista »pravi«, ortodoksnim vernik) kako će mu ona pomoći u rešavanju njegovih životnih problema, i to ne bilo kojih sekundarnih, već omnih fundamentalnih problema po njega, a čija su rešenja van domašaja njegovih ljudskih moći. Jer, hladnokrvno verovanje u nekog boga koji stvara, nagraduje i kažnjava ne čini religiju ukoliko taj vernik ne uspeva da razabere nužnost primene svog verovanja na vlastite probleme.⁴ Zato ne možemo tvrditi da je bilo ko vernik samim tim ako više, po nekoj tradicionalnoj navici, upražnjava verničke manire. Nešto je religijske prirode tek kad se osećanje straha i verovanja u nekog boga na neki način uceline u jednu vrednost, pa se tada za tu emociju ili za to verovanje može reći da su religijske prirode.⁵

Ukoliko neka religija, ili sekta koja je samo verzija određene religije, obeća čoveku da će njegova situacija biti »sigurno« rešena povoljno i u tome bude ubedljivala sa svojim »argumentima«, ona ga neizostavno dobija za svog poklonika, na njega deluje svojim neodoljivim religijskim magnetizmom, obećanjem. Zato religija uvek obećava sreću, ali na onom svetu, i nećemo naći religiju koja daje garantiju za dobrobit na ovom svetu i koja glorificuje isti taj svet. Sreća svake religije je »onostrana sreća«. Ali, da bi čovek mogao da se domogne, da ostvari tu »onostranu sreću«, potrebno je da na ovom svetu bude autentičan vnik, da okajava svoje grehe, da živi skromno i pominzo, onako kako nalažu propisi verskih kanona, i da ne grca od gorkih zaloga ovoga sveta i bremena ovog pritolaznog i kratkovekog života. Ako sve to podnese u smernosti, moći će da dobije ulaznicu za raj i rajska vrata će ga čekati širom otvorena.

Bog svake religije je, u zavisnosti od njenih opštih gledišta, autoritarni, despotski bog koji ljubi samo pokorne i samo ponijeni i uvredeni mogu računati na uživanje njegove simpatije, dok svi drugi, oholi, gordi, neminovno moraju pasti pod »plamenim mačem«.⁶ Dakle, autentični religijski čovek mora biti bez autentične ličnosti, bez autoriteta i integriteta, da bi mogao da bude spasean i usrećen na onom svetu.

Ovaj svet je, po religijskoj logici, samo mesto gde se čovek testira određeno vreme (za vreme svog zemaljskog života) i stavlja na različita iskušenja. Ako udovolji svim zahtevima religijskog verskog testa, onda postaje božji izabranič koga čeka »beskrajna sreća« i blaženstvo na onom svetu »vo vjek i vjekov«. Prema tome, nije nimalo čudno što je među poklonicima neke religije najveći broj nesrećnih, obeskorijenih, iščašenih ljudi iz zemaljskog života, koji vatrenio omalovažavaju talkav život i svet na kojem i u kojem su sve promašili zakoračivši u prazno tako rezignirani, a govoreći o onom svetu rečima apoteoze. Jer, kritika ovog sveta neizostavno, kao logičnu posledicu, povlači apoteozu onog. Za takav tip ljudi koji su izgubili veru u čoveka, a napose u sebe same, ovaj svet, konkretni, ljudski, u kojem su im mnoga zla naneta pravedno ili nepravedno, je svet kojega se gnušaju i kao jedina uteha im je onaj, neprecizno određen, u kojem im je obećana sreća, ali o kojem se ništa pouzdano nije ne zna. Za taj tip ljudi je nešto nepoznato, makar bilo i nemoguće, uvek nešto bolje od onoga s čim su se već suočili i što su iskusili, a pogotovo ako su ta iskustva tako gorka. Čovek se, obično boji neizvesnosti i nepoznatog, ali samo ponenući tip ljudi čezne za tim nepoznatim i neizvesnim, ukoliko nije i to samo maska, samozavaravanje, iluzija koja se svesno prihvata sa svim posledicama, ali, hteli ili ne, to se nameće kao

jedini izbor gde su alternative nemoguće. Onaj svet je uvek *onaj*. Ova neodređena zamena, tako često upotrebljavana u životu religije, ima dalekosežno značenje za vernika i ona je krajnja dometna tačka njegovog »duha« i duše. Ona mu označava mesto gde će dobiti primernu satisfakciju za sve što je izgubio ili mu je oduzeto pod kapom nebeskom. Takva rasklađena ličnost, koja ovde nije znala za »harmoniju«, »red« i poređala vrednosti, slepo se prepusta toj varljivoj nadji da će *tamo* sve biti u idealnom redu i miru i sve će se odvijati u znaku večnosti, nasuprot ovdašnjoj efemernosti. Stoga Marksou označku religije kao opijum za narod možda treba razumeti u perspektivi odakle se religija vidi kao neka vrsta kompenzacije, ili, možda, kao svojstvenu duhovnu i duševnu anesteziju kako bi se lakše podnеле sve ovozemaljske počasti. Marks, u jednoj dimenziji, religiju vidi kao uzdah potlačenog stvorenja i zato je »prevladavanje religije kao iluzorne sreće naroda, zahtjev njezove zbiljske sreće. Zahtjev da napusti stanje u kome su iluzije potrebne. Dakle, kritika religije je u klici kritika doline suza čiji je oreol religija«.⁷

Kad je reč o bogu kao oličenju vlasti, koji voli pokorne, ljude bez identiteta, kao neznačni segment mase, što se rado utapaju u tu masu, onda je sasvim razumljivo da tako tiranski nastrojen bog ne voli one druge ljude sasvim različitog soja, s identitetom, koji mogu uvek reći *ja*. Takav čovek ne može biti po volji i za »svemogućeg boga«, on je samo jeretik, bunтовnik, pobunjenik (a revolucionari nisu u božjoj milosti), a sve što on od tog istog boga može očekivati to je kazna, manja ili veća, u zavisnosti od veličine njegovih grehova i načina ispoljavanja ličnosti. Idealan poklonik boga i svake druge autoritarne strukture je bezličan čovek, psihički i moralno amoralna struktura od koje se, kao od svežeg gline, može napraviti ono što nam je volja i prilagođavati ga različitim situacijama usled njegove »beskrajne« elastičnosti.

S tačke gledišta jednog ortodoksнog vernika, ukoliko čovek više patnji i nesreća podnese na ovom svetu, utoliko će ga veće blagodeti i sreća očekivati na onom svetu. Dakle, veličina sreće na ovom svetu umanjuje sreću na onom. Veličina nesreće ovde, uvećava sreću tamo. Sve je u obrnutoj сразмерi jednog istog kvaliteta koji povlači i suprotan po vrednosti. Međutim, jedno ateističko gledište zauzima sasvim dijametralno suprotan stav od prethodnog i u njemu je reč o životu i sreći »ovide i sada«, sreći koju treba ostvariti u ovom jednom životu za koji poseđujemo ubedljive, očigledne argumente, nasuprot svetu s one strane groba, za koji ne možemo tvrditi da postoji sa sigurnošću, jer ljudi najviše veruju svojim čulima, osećajima, kad mogu nešto videti, kad im se nešto pokazuje opipljivo i nedvosmisleno. Možda baš zato razuman i prirođan nagon ka sreći, po Fojerbahovom uverenju, ne izlazi van čovekove suštine, van suštine ovoga života, ove zemlje... negirajući zagrobog života povlači za sobom afirmaciju ovozemaljskog života.⁸ Jer, čovek u svojoj impulsivnosti, dinamičnosti, želi da sve svoje probleme reši sada, odmah, i nije uvek oduševljen rešenjima koja su ostavljena za neku drugu prihliku, za neku, daleku budućnost, a pogotovo onu koja bi trebala sve nedače da okonča tek s one strane ovozemaljskog života. Zato nam vernička logika sugerise misao da je vnik pre umrtvljeno, indiferentno biće, biće koje se miri sa svojom nesrećom (što je obično protivrečno čovekovoj prirodi), biće koje odustaje, plasi se porazne istine o sebi i svom položaju i u varkama se uljuljuje bežeći od aktivnosti, od akcije i preduzimanja da nešto izmeni u svoju korist »ovde i sada«, kako nam kaže vedički stih.

0.2 Problem sreće savremenog čoveka iz perspektive Bertranda Rasla

Veliki engleski filozof Bertrand Rasl, u svojoj knjizi *Osvanjanje sreće*, razmatra problem sreće čoveka današnjice, mogućnosti ostvarenja i ono što ga sprečava da upotpuni svoju sreću. Kada je reč o ovom Raselovom delu, onda možemo o njemu govoriti ako nemamo na umu uvodno slovo iz pera samog filozofa, gde on nastoji da nam skrene pažnju na neke nazivimo ih intelektualne okolnosti, i time unapred otkloni neke moguće zablude. Naime, Rasl je ovu knjigu pisao za najširi krug čitalaca i zato kaže, u redovima koji prethode osnovnom tekstu, da njegova knjiga »nije namenjena naučno obrazovanima ili onima koji u praktičnom pitanju vide jedino predmet razgovora. Na sledećim stranicama neće se naći ni duboka filozofija, ni golemo obrazovanje. Cilj mi je jedino da saberem nekolike primedbe nadahnute onim što ja smatram zdravim razumom. Sve što bih tvrdio o savetima koje dajem čitaocu, to je da su ti saveti potvrđeni mojim ličnim iskustvima i posmatranjima i da su oni uvećali moju ličnu sreću, kad god sam se u svojim postupcima držao njih.⁹ Ovako se ogradijući intelektualnom skromnošću od svake tendencioznosti, Rasl hoće, pre svega, da nas uveri kako je njegovo delo plod ličnih iskustava koja ne moraju imati širi značaj, ali koja, ipak, mogu biti tako javno prezentovana, od koristi onima koji ovde mogu naći dijagnozu svog stanja i eventualno se pomoci knjigom o kojoj je reč. Ortodoksnica racionalistička Raslova gledišta saopštenu su na popularan način, na način maltene svakodnevнog govora, što samo po sebi može biti dobro i čitljivo za širi krug čitalaca, ali isti taj način saopštavanja misli povlači i jednu nepoželjnu dimenziju, to jest, popularan način izlaganja nekih dubljih problema, kakav

je, između ostalih, problem čovekove sreće, može zvučati isuviše suvoparno i pridoneti većoj nepreciznosti i nekonsekventnosti, što je nesumnjivo uslovilo da su neka Raslova gledišta ostala nedorečena, misaono nedovoljno artikulisana.

Svoju knjigu Rasl je podelio na dva dela: u prvom govor i nesrećnom čoveku i potencijalnim uzrocima nesreće, dok u drugom delu nastoji da nam pokaže šta je to srećan čovek, zašto je takav i koji put treba odabrati da bi se ostvarila sreća, razume se, po njegovom mišljenju i uverenju koje je proisteklo iz samog filosofskog životnog iskustva, kako je već sam istakao.

Na prvim stranicama *Osvajanja sreće* čitamo: »Cilj mi je da preporučim lek za običnu svakodnevnu nesreću, a ta nesreća je utoliko nepodnošljivija što, nemajući nikakav vidljiv spoljašnji uzrok, izgleda neizbežna. Verujem da ta nesreća dolazi najviše od pogrešnog shvatanja o svetu, pogrešne etike, pogrešnih običaja koji vode ka uništenju prirodnog poleta i žudnje za mogućim stvarima od kojih na kraju krajeva zavisi svaka sreća, bilo da su u pitanju ljudi ili životinje.« (Podvukao J. S.) Kao što odmah lako možemo zapaziti, uzrok nesreće, ili bar jedan od značajnijih uzroka, Rasl nalazi u neadekvatnom odnosu pojedinca prema svetu, u pogrešnom razumevanju sveta. S ovom Raslovom tvrdnjom se možemo složiti najvećim njenim delom, jer sasvim je izvesno da onaj ko preterano mnogo očekuje od sveta mora biti razočaran onim što će mu pružiti taj isti svet, isto onako kao i onaj ko preterano malo ili ništa ne očekuje. Prvi je, obično, isuviše idealista i njegovo razočarenje je utoliko veće ukoliko su mu očekivanja prevazilazila realne mogućnosti sveta, što se po nekoj neumitnoj tragičnoj dijalektici i događa. Drugi tip je osoba isuviše indiferentna, flegmatična, koja uvek stavlja minus unapred ispred svake vrednosti i neodlučna je na akciju, a s obzirom da ne očekuje ništa, u svesti joj je saznanje da se apsolutno ništa ne može izmeniti nabolje ljudskim moćima i, po mišljenju takvih, ljudi su apsolutno nemoćni da bilo šta učine sebi u prilog i zato je potrebna, u najmanju ruku, neka vanzemaljska, božanska moć, neka sila s one strane sveta. Prema tome, ovde se čini kako bi moglo, i samim tim bilo najbolje, ono staro grčko pravilo zlatne sredine. Međutim, koliko je to pravilo na snazi u današnjem svetu, to jest, koliko je ono moguće i da li garantuje nešto, to je otvoreno pitanje na koje se bar delimično može odgovoriti odrečno. Odrečno tim pre što sredina najčešće označava ili je isto što i osrednjost, a na drugoj strani, pak, osrednjost je nešto s čim se ljudi teško mire, naročito danas kad je dinamika života takva da uvek sugerira trku, prestiž. Upravo taj takmičarski ritam i duh su jedan od takođe značajnih faktora koji utiču na sreću ili nesreću čoveka, što je i Rasl veoma lucidno i slikovito opisao u svom delu (vidi poglavje *Utakmica*). Za Rasla, sva ta nevolja oko takmičarstva potiče iz opšteprihvaćene filozofije života, prema kojoj je život borba, utakmica u kojoj se pobedniku odaje poštovanje. Takvo shvatanje upućuje na nepravedno negovanje volje na štetu čula i razuma. Nije retkost da se taj takmičarski duh podstiče čak i nekim društvenim propisima, što ima eventualno dobrih strana, ali ne izostaju ni rđave posledice. Pitanje koje treba postaviti ne odnosi se na te propise kao takve, ono se odnosi na razloge iz kojih se pristupa nijihovom ostvarenju. Odmeravanje snaga ne mora imati neželjenih posledica na jedan krug ljudi, ali samo onda kada se to odmeravanje odvija u nekoj, recimo, sportskoj disciplini. Međutim, život, iako u nečemu podseća na sport, ipak se po svojoj suštini ne može bez ostatka svesti na to. Zato insistiramo na tome da se preispitaju ideje, namere i njihova ispravnost na kojima se fundira takmičarstvo i njima podstiče. A ono se fundira, najpre, na nekim ekonomskim činocima, i to na takav poguban način da se čovek razdvaja od sebe, od sopstvene ličnosti, narušavajući i tako relativnu uskladenost svog bića. Ideja reprodukcije, proizvodnje koja se odvija pod krilaticom »imati što više«, u najvećem broju primera baca u zasenak ideju stvaralaštva i stvaralačke autentične potencijale, gde bi čovek trebalo i jedino može stvarno da se potvrđuje i ostvaruje kako kao psihička, tako i kao biološka struktura. Najveća nesreća nije u tome što se zagovara ideja ekonomskog napretka, ekonomska blagodet, koja, buduće, može biti jedan od konstitutivnasa sreće; nesreća se pojavljuje sa svim razornim posledicama po čoveka onda kad *imati* postane dominantna kategorija u čovekovom životu i jedina uništavajuća opsesija, i kad mu počne nagrizati psihičko tkivo i odnosi i to malo ostvarene sreće. Utakmica koju društvo podstiče je utakmica gde se dobijaju »kvaliteti« na račun kvaliteta. Da paradox budje veći i razočaravajući, uspeh i pobjeda u najdubljem slučaju to nisu, nego su samo prividna, neadekvatna zamenata za ono što čovek gubi u toj istoj utakmici od čisto ljudskih kvaliteta. Onaj ko je uključen u tu borbu (a malo ih je po strani) nema oči da to vidi, ni sluha da čuje pravo bilo života i sopstvenih zahteva, zaglušen ritmom trke retko se kad pita, ili gotovo nikada, gde je tu cilj i čemu vodi i da li on stvarno odgovara slatkorečivim obećanjima. Ali kada se ta bura utrke bar na malu stiša, moguće je da iskrne neki upitnik na koji je već unapred pripremljen negativan odgovor. Još jedan paradox izbjiga na video kada je reč o čoveku savremene civilizacije i njegovoj takmičarskoj logici: ukoliko je više materijalnih dobara stekao, utoliko je više sebe bespovratno izgubio i zato se upušta u novu utrku za »još više«, s nadom da će nadoknadi gubitak, pa i onda kada je svestan činjenice da u svetu vrednosti prave naknade za ono što je izgubljeno nema. Dakle, gubljenje je gubljenje bez povratka.

Vladajuće, svemoćno božanstvo savremene tehničke civilizacije je ovaploćeno u novcu i stiče iz dana u dan sve veći broj poklonika, rađa se religija ekonomske situiranosti ili, adekvatnije, religija novca, slična u svojoj iluzornosti kao i sve ostale religije. Novac postaje jedina »sigurna« uporišna tačka i oko njega rezultiraju sve vrednosti, on je fundamentalan modus bivanja savremenog čoveka. Rasl je tu situaciju naročito dobro opisao, sa svim posledicama koje ona povlači, pogotovo na Zapadu, sledećim rečima: »... ono što moderan čovek traži od novca, to je da mu doneše još više novca kako bi mogao da se razmeće, blesti i pređe one kojih su dosad bili s njim na ravnoj nozi. U Americi je društvena lestvica nedredena i podložna ne-prestanoj promeni. Sledstveno tome, sva snobovska uzbudjenja postaju nemirnija nego tamo gde su društvene lestage utvrđene, i mada novac sam po sebi nije dovoljan da ljude učini velikim, mučno je da čovek bude velik bez novca. Povrh toga, primljeno je merilo da mozak vredi onoliko koliko je novca zaradio. Čovek koji steke mnogo novca smatra se pametnijim; koji ne stekne, nije pametan.¹⁰ Reč je, dakle, o zamjenjivanju vrednosti, o tre-tiranju i merenju čoveka merama koje mu ne odgovaraju i kojima se stvarno ne može meriti, to su pre mera — degradacije i svodenje čoveka na prirodu koja nije njegova; znači, ne govori se o čoveku kao psihičkoj intelektualnoj, moralnoj strukturi, već o strukturi stvari s kojima se poistovećuje, gde je subjekat objekt. Zato je teško reći da bi, na primer, jedna takva knjiga kao što su *Obrasci volje i sreće*, stoika Epikteta i Marka Aurelija, iole bila zanimljiva kao životni priručnik savremenom čoveku, koga bi se on pre mogao gnušati i podsmevati mu se, ali nikako se učiniti kao nešto relevantno i uputno.

Takmičenje ima još jednu lošu posledicu koju bi psihologzi mogli temeljnije da ispitaju i revalorizuju. Reč je o onom što se jedlikom psihologije zove kompleks više i niže vrednosti. Teško je naći čoveka, pogotovo danas, kako i mnoge ankete pokazuju, koji nije pritisnut jednim od ovih kompleksa, naročito poslednjim. Jer, onaj ko »gubi« može sasvim lako da zapadne u rezignaciju, bez obzira na to da li je reč o pravom gubitku ili se radi o gubitku koji masa proglašava kao takav. Taj kompleks nije od važnosti samo za određenu individualnost, njegovo značenje se prostire na celo društvo. Mada to može izgledati sasvim bezazleno i bezopasno, ipak nije tako, i tek kad se tom problemu analitičnije pristupi dolazi se do neželjenih saznanja.

Ideja ekonomske moći doveća je do brisanja čovekove ličnosti i favorizujući rad podstiče ga u pogrešnom pravcu, u pravcu potiskivanja čoveka kao takvog, protiv čega je energično ustađao Marks u svojim spisima, posebno onim iz 1844. godine, mada neki kvazi-marksisti njegove ideje sasvim nakaradno interpretiraju ili sprovode u stvarnost, u ime načela koja »previdaju« čovekove stvarne potrebe i mogućnosti svodeći ga na predmet. Marks je, pre svega, bio »zainteresovan za oslobađanje čoveka od one vrste rada koja uništava njegovu individualnost, koja ga pretvara u stvar, i koja ga čini robom stvari. Isto onako kao što je Kjerkegor bio zainteresovan za spas jedinke, bio je i Marks, i njegova kritika kapitalističkog društva nije bila upravljena na metod raspodele dobiti, već na način proizvodnje, na uništenje individualnosti i porobljavanja čoveka u tom društву, i to ne od strane kapitaliste, već porobljavanje čoveka — i radnika i kapitaliste — od strane stvari i okolnosti koje su delo čovekova ruka.¹¹ Rad, a naročito kapital, dakle, moraju biti sredstvo da se čovek ostvari, potvrdi svoju suštinu, a ne i najvažniji cilj. Tačko poimanje reda i takmičenja ne može pridoneti usrećivanju čoveka, niti mu pribaviti mir i spokojstvo, već suprotno: pribavljaju mu nesreću, nespokoj. A to naročito onda kada se novac ne vidi kao sredstvo, nego kao jedini i najviši cilj, kako se već čini. Novac se u tom pravcu javlja kao zamena za nedostatke, on se jedino ispravno može, u situaciji o kojoj je reč, poimati kao otuđenje.¹² Na jednom mestu Marks piše: »Budući da novac, kao postojeći delotvorni pojam vrednosti, zamenjuje i razmjenjuje sve stvari, dakle, izpaceni svijet, zamjena razmjenja svih prirodnih i ljudskih kvaliteta.¹³

Ideja produktivnosti je smislena i opravdana samo ako se sprovodi tako da se u delanju čovek oseća kao čovek, kao stvaralačka samodelatna snaga, i samo pod tim uslovom čovek kao stvaralač može osjetiti nešto od svoje sreće, kad egzistira ostvarujući svoju esenciju vraćajući joj se, na čemu naročito insistira Herbert Markuze u svom inspirativnom razmišljanju o tom problemu. Po Markuzeu, čoveku je njegov svet otuđen sve doltile dokle god čovek ne uništiti njegovu mirtru objektivnost i ne prepozna »sebe i svoj vlastiti život iz utvrđenih oblike stvari i zakona. Kad konačno stekne ovu samo-svest, on je ne samo na putu do istine o sebi, nego i do istine o svom svetu. A za prepoznavanjem ide i delovanje. On će pokušati da ovu istinu pretvoriti u delovanje i da učini svet onim što on *bitno* jest, naime, ispunjenjem čovekove samosvesti.¹⁴

Drugo poglavje iz prvog dela knjige o kojoj je reč takođe je vredno pažnje i deluje inspirativno, premda su ovde neka Raslova gledišta nedovoljno konsekventna, no uprkos tome Rasl je uspeo da bar ujednači ton razmišljanja s prethodnim poglavljima. Ovde nas Rasl upoznaje s još jednom preprekom do sreće, a ona je strah od javnog mnjenja.

»Vrlo je malo ljudi u stanju da doživi sreću, veli Rasl, sem ako ceo njihov način života i gledišta na svet nisu u saglasnosti

s onim s kojima imaju društvene veze, a pogotovu s onima s kojima žive.¹⁵ U ispravnost ove tvrdnje autora *Osvajanja sreće* ne možemo nimalo sumnjati, jer ona je sasvim dobro utemeljena u iskustvu i upravo iz iskustva i potiče. Ono što ova tvrdnja sugerira je da razmotrimo da li je naša sreća utoliko više sreća, ukoliko se naša gledišta poklapaju s gledištima ljudi u čijoj smo neposrednoj blizini i da li se treba uvek pokoravati i korigovati prema toj okolini. Sva je prilika da ne. Iz stare grčke misaone tradicije imamo sačuvanu jednu Epikurovu izreku koja, otrpljivo, ovako glasi: Nikad nisam želeo da se dopadnem masama; jer ono što ja znam to masa ne odobrava, a ono što masa odobrava to ja, opet, ne znam. Slično mišljenje o intelektualnoj i moralnoj visini mase imali su mnogi filozofi, a naročito je o njoj govorio u pejorativima Fridrik Niče, no to je za celokupno filozofsko gledište autora Lustastre sasvim razumljivo i kad bi Niče, kojim slučajem, glorifikovao gomilu, to bi očigledno odudaralo od njegove filozofske konceptcije i bilo prilog više nekoherentnosti te iste filozofije. Strah od javnog mnenja oduvek je duboko usaden u čoveka, a pogotovo danas taj strah na neke individualnosti ostavlja fatalne posledice. Međutim, treba pitati i to da li, ukoliko se priklonimo masi, možemo stvarno računati na zaštitu i podršku s injene sitirane. Bespovorno je, na osnovu nekih objektivnih pokazatelja, da ne možemo. Strah od mnenja, kao i sve vrste straha, razorno deluje na čovekovu ličnost i guši njen razvitak. No, vredi pogledati i drugu činjenicu; onaj ko ide protiv mase i ne uklapa se svojim mišljenjem i načinom života u njen monotoni životni tok, uvek je izložen riziku, i zato ima mali broj takvih slučajeva, jer je i vrlo malo ljudi koji su odlučni na takav jedan rizik. Na jednom mestu Rasl kaže: »Javno mnenje je uvek despotiske nastrojeno prema onima koji ga se očigledno pribavljaju, nego prema onima koji su ravnodušni prema njemu«.¹⁶ Možda to dolazi otuda što je tako odvažan pojedinač koji se suprotstavlja masama u očima istih tih masa oličenje snage ličnosti, pa čak i autoriteta, a mase se malo čega plaše kao snage, pa ma u kom vidu se ona ispoljavala, i autoritet koji neretko prelazi u autoritarnost kao sinonim vlasti. Za ovaj problem je takođe relevantno mišljenje jednog drugog teoretičara, Pola Langran-a. Langran je jedan od onih mislečih duhova koji razlikuje bar dva osnovna stava u životu pojedinca što, razume se, ne mogu biti od podjednake vrednosti, kao što u ljudskom svetu nikakve dve stvari, iako su slične, nisu apsolutno jednakе. Reč je o dva nagona od kojih je jedan, najgrublje rečeno, nagon za zaštitom, sigurnošću, dok je drugi suprotan njemu – želja za pustolovinama. To su, ujedno, dva osnovna tipa čoveka koje Langran razlikuje. Pustolovni duh je naročito zanimljiv u Langranovojoj raspravi, jer, po njegovom mišljenju, pustolov je stvaralač, nemu je imanentna kreativnost i poseduje punu autentičnu viziju sveta i autentično živi. Takav čovek je van »sigurnog« okrilja mase i njene zaštite, za kojom i ne oseća potrebu, štaviše, neretko ide protiv nje. Doduše, Langran nastoji da bude precizniji i skreće nam pažnju na to da oba ova nagona može posedovati jedna ličnost, samo je stvar u tome koji će nagon dobiti dominaciju i samim tim odrediti put razvitka te ličnosti. Dakle, dati prednost jednom od njih predstavlja stvar izbora. Ono što može da pretegne u korist prihvatanja rizika i raspoloživosti pojedinca u odnosu na njega jeste jednostran zaključak da svi oblici sigurnosti predstavljaju lažnu sigurnost za čoveka. *Prava sigurnost ne postoji*.¹⁷ (Podvukao J. S.) Po Langranovom razumevanju, svaka sigurnost je samo prividna i u stvari krajnje nesigurna, i na kraju, s obzirom na to da je sigurnost tako klimava i nepouzdana situacija, ona ne može bitno garantovati bilo kakav uspeh i progres, ukolikao se naša sva očekivanja na nju oslove. Zato Langran veli: »Čovek koji prihvati sigurnost, bilo da se ona zasniva na novcu ili društvenom položaju, stalno se nalazi u opasnosti, izložen je stalnoj pretnji. Čovek i civilizacija koji se razvijaju po ovom uzoru ispunjeni su morom i osećanjem ugroženosti«.¹⁸ Po toj logici, pristanak na sigurnost je sasvim isto što i samoosuda na neuspeh i nesreću. Onaj ko mnogo ne polaže na tu (ne)sigurnost u boljem je položaju, jer uvek mora biti budan i oprezan, pa i kad ga snađe kakvo zlo lakše ga podnosi, jer ukoliko ga očekujemo, možemo njegovim posledicama ne da izbegnemo ono bar da ih kolikotoliko ublažimo. Onaj ko je uspavan sigurnošću o kojoj je reč, u zlu se teže snalazi i orientiše, manje vlada sobom, pa su i posledice po njega znatno veće. Izgleda da samo zahvaljujući pustolovnom duhu koji pomije Pol Langran postoji ono što se zove progres u istoriji čovečanstva. Onaj na koga masa najviše pljuje i više, da parodoks bude tragičniji, taj joj više dobra donosi. Kada je reč o ostvarivanju sreće i odnosu mase prema srećnom pojedincu, ne treba nikako zapostaviti i ono što se zove zavist, kao jedan od važnih supstrata antinomичne ljudske prirode.

Zavist se ispoljava samo tamo i uvek u onim okolnostima kad neko prednjači u nečemu u čemu okolina ne može da dosegne pojedinca i kad su njegovim rezultatima evidentniji. Čovek od uspeha i kvaliteta je najčešće meta ljudske zavisti. Možemo slobodno tvrditi da je psihički temelj ljudske zavisti, bar u najvećem broju slučajeva, osećanje manje vrednosti i inferiornosti. Čovek koji pati i izložen je stalnim nevoljama nikada neće biti predmet zavisti, a često tim njegovim patnjama okolina nastoji pre nešto da doda, ako može, ali retko kad i da oduzme. Ponekad, patnik je onaj u kome neki nalaze »utehu« za svoje neostvarene ambicije, teže se činjenicom da je neku u gorem položaju od njih, iako oni sami nisu tako daleko od istog tog položaja.

Baš u tom pravcu bi, smatramo, valjalo razumeti onu poznatu tvrdnju Maksa Selera da je jednakost sračunata na obaranje, srožavanje vrednosti. Primitivna logika tako nastrojenih ljudi glasila bi otrplike ovako: »To što ja nisam mogao, mogao je neko drugi i, ako ja ne mogu da napredujem, treba i njega onemogućiti u tome«. Međutim, svakoj zdravoj pameti je jasno da dva subjekta ne mogu vredeti isto kad jedan poseduje neke sposobnosti, ali je onemogućen da ih realizuje, a drugi ne poseduje nikakve sposobnosti. Bez obzira na to što su tako »izjednačeni«, među njima nikako nije moguće staviti znak jednakosti. U prvom slučaju reč je o prisutnosti realnih stvaralačkih potencijala koji su ometeni nečim, dok je u drugom slučaju reč o odsutnosti istih potencijala. Prema tome, kako nam iskustva istorije kazuju, kojima vredi bar malo verovati, nikada u međuljudskim odnosima nije vladala jednakost i idealna harmonija, kako u moralnom, tako ni u humanom pogledu, i sva je prilika da te ravnoteže nikada neće ni biti, a pogotovu u stvarima intelekta: uvek će biti sposobnijih i manje sposobnih, hijerarhija, kao i uvek, i ovde ima snagu činjenice u ljudskom životu. Onaj ko veruje u uspostavljanje takve jednakosti ili ne pristaje da sagleda neke dimenzije ljudske prirode, ili je fanički zanesenjak za koga postoji samo svetlost dana, ali ne i tamnina noći.

Govoreći na jednom mestu u ovom poglavju o jednoj mogućnosti kako čovek može postići sreću u krugu ljudi, Rasl nam savetuje da svoju sreću možemo uvećati ako se družimo s ljudima sličnog ukusa i mišljenja sličnog našem.¹⁹ Nema dileme oko toga, ako je čovek okružen ljudima podudarnim uverenja sa svojim bar u nekoj podnošljivoj meri, može, ako ne bogzna kako povećati svoju sreću, ono bar sigurno ublažiti sopstvenu nesreću. To, opet, ima svoju psihičku zasnovanost. Imajući u vidu da apsolutne sigurnosti nema, niti je može biti, još ne znači da nema bar relativne sigurnosti. Ako je ona jedina mogućnost, onda se može bar donekle steći u krugu onih ljudi koji su nama slični po stilu života, mišljenju i delanju. A prijateljstvo se rađa upravo između sličnih ljudi, pa ma čime se oni bavili, isto onako kao što se ljubav rađa između dvoje koji su jedino drugom slični, razume se, opet, po pogledu na svet i život. Ova ideja nije naročito nova i ne treba pomisliti da je ona originalna Raslova tvorevinu. Još antički filozof, stoik Seneca, u jednom pismu svom prijatelju Luciliju, kaže: »Zdravo je ako se čovek ne druži s ljudima koji mu nisu slični, ni s onima koji imaju drugačije želje«.²⁰

Prema tome, kad Seneca uči da se valja kloniti ljudi koji su različiti od nas, to znači da taj krug ljudi može ne samo da nam naene neko zlo, nego čovek u takvom krugu može nešto izgubiti i od svog integriteta ličnosti. Između svega toga, najbitnije je osloboditi se straha od javnog mnenja, jer sve dотле dok je taj strah prisutan nije moguće ništa velikovo izvesti i nemoguće je imati onu slobodu duha od koje je sazdana prava sreća. Zato nas i Rasl ubeduje u to da je od suštinske važnosti da naš način života izbjiga iz naših dubokih pobuda, a ne od slučajnih ukusa i želja onih koji su slučajno naši susedi ili, čak, naši rođaci.²¹

Delokrug čovekovog ispoljavanja bilo koje vrste je njegov svet i u tom istom svetu jedino može ostvariti svoje latentne vrednosti. Iako je bez izvesnosti, to još ne znači da treba da bude indiferantan, nego, naprotiv, možda baš zato, treba da bude aktivan, bez obzira na to što je svaka njegova aktivnost svojevrsni manji ili veći rizik na koji se mora odvraćati, jer sam čovek o sebi može i treba da odlučuje i svaka njegova odluka je *odluka čoveka*, a ne neke mistične, transcendentne sile. Kao svest on mora biti bez garancije na uspeh, da bliža sam jer mu je to, u stvari, jedina mogućnost pored koje druge nema.²²

U drugom delu *Osvajanja sreće*, govoreći o srećnom čoveku, Rasl kao osnovne faktore sreće razume: polet, naklonost, bezlična interesovanja, napor i rezignaciju. Svi ovi faktori čine ono što se određuje kao stil života jedne ličnosti, a za kakav stil će se ona odlučiti to je stvar njenog izbora.

Izbor životnog stila nesumnjivo je jedan od najvažnijih trenutaka u životu ličnosti, ili najvažniji, i on bitno suštinski determiniše njenu budućnost, njen život, ali je reč u tom pogledu o izboru kao takvom, preciznije, pod kojim okolnostima se on odvija i čime je uslovљen. To, je, razume se, svakako jedno od najvažnijih pitanja i čoveka savremene tehničke ere i sav značaj tog problema je u tome da je čovek damašnjice u takvom kontekstu života da mora neminovno računati s mogućnošću ostvarenja svog životnog stila u istom tom kontekstu. Naime, radi se o takvoj situaciji u kakvoj čovek nikada nije bio do sada u toku svoje istorije, a ona ni približno nije ružičasta kako, možda, izgleda. Ako bismo sledili Raslovo logiku razmišljanja, onda naš način života treba da bude određen našim najumutrašnjijim prohtevima i pobudama, a ne da zavisi od nekih spoljašnjih i manje značajnih faktora. Međutim, paradoks je u tome što baš ti manje značajni spoljašnji faktori imaju uticaj na svakodnevni život čoveka u toj meri da se pojavljuju kao prvorazredni. Možda, bar u neku ruku, to dolazi otuda što je poredak vrednosti takav da su mnoge stare dobre vrednosti viđeno devalvuirale, a neretko se izvrgavaju u svoju sopstvenu suprotnost.

Uticaj okoline, kojoj je Rasl dosta pažnje posvetio u svom delu, mogu biti samo do određene granice delotvorni, ali su ipak, u najvećem broju slučajeva, neblagotvorni, pa i razorni. Nevolja savremenog čoveka koji se boji javnog mnenja je u tome što prilikom izbora svog životnog stila prečutno kao da postav-

lja pitanje tom mnjenju o svom izboru i, takođe precutno, priželjkuje potvrdan odgovor. Dakle, stalo mu je do mišljenja okoline o njegovom načinu života i deljenja mnogo više nego što bi treballo i smelo, što i pridonosi njegovoj nesreći. To se događa, bar donekle, i zato što najveći broj pojedinaca nema odlučan i kategoričan stav o svetu, napokon, reč je o odsutnosti onoga što bismo označili kao identitet mišljenja. Tako se pokazuje, na žalost, da je izbor pre izbor drugih nego onoga ko se u jednom trenutku nalazi pred alternativama i tamo, smatramo, treba tražiti osnovni uzrok nesreće mnogih ljudi. Pošto je to činjenica, onda ne treba u takvim slučajevima ni pomicati o sreću, jer sve što se u tom pravcu događa, događa se u znaku negacije sreće. A sreće nema bez osećanja smisla života. Na drugoj strani, kako uče neki antropolozi odbacujući biologizam, uveravaju nas da kultura nije kompleks koji se prenosi biološki²³ i da samim tim čovek nije unapred predodređen ni za koji obrazac kulture, što će reći — u istom pravcu ne može se tvrditi da je čovek predodređen za ovaj ili onaj smisao života. S obzirom na to da se nikao ne rađa s gotovim smislim života, onda je to samio stvar izbora.²⁴ Dakle, sve može biti u izvesnom poželjnom poretku, ali samo pod uslovom da je svaki izbor slobodne ličnosti, oslobođene spoljašnjih prilika i uticaja. Onaj ko je svoj životni stil odabrao slobodno i shodno unutrašnjim zahtevima, obično se ne pita o smislu života, i onda kada se pita, on to čini sasvim drukčije od onoga kome je »smisao« nametnut, ko je bio nesamostalan da se opredeli. Jer, pitanje o smislu života tek time i tek onda nameće svoju punu opsiju kad sâm život ne daje u dovoljnjoj meri osećanje da se živi sa smislim, kad se javlja potreba za intelektualnom kompenzacijom izvesnih izgubljenih vrednosti.²⁵ Kad spoljašnji faktori, kao nepoželjni, dobiju previše udela u životu pojedinca, naročito njegovom izboru, onda ne samo što se čini da je sreća od njega suviše udaljena, nego nema nade ni da će mu se ikad približiti. Takva ličnost kao »utehu« često koristi mehanizme odbrane, koji joj pre štete nego što pokazuju »funkcionalnost«, a među njima je posebno značajan onaj koji Karen Hornaj imenuje kao eksternalizaciju.²⁶

Kao što možemo uočiti, sreća i nesreća se shvataju veoma različito i u tom shvatanju izgleda da vrla absolutni relativizam.²⁷ Zato je neumesno pomicati na neku iole funkcionalnu definiciju sreće, jer bi njen domet značenja bio suviše ograničen i mali. Prema tome, čini se, nikada nije moguće ostvariti neku maksimalnu sreću; tako, hteli mi ili ne, pokazuje se, u nedostatku boljeg izraza, svaka sreća je samo umerena sreća. Ako je čovekov svet podložan relativnosti gde je prisutno i dobro i zlo, i nema neke sanse da se ovo drugo odstrani, onda nî sreća ne može biti stalno prisutna u čovekovom životu. I ako su ljudski odnosi takvi da uvek ima pravde i nepravde i da pod raznim vidovima svesno ili nesvesno čovek biva iskoriscen i iskoriscava druge, i to od najnevinih načina iskoriscavanja do najbrutalnijih zloupotreba,²⁸ onda se, samim tim, ni ne može ostvariti stalni mir i životna harmonija. Jedino što čoveku ostaje to je da se mora stalno boriti s uvek prisutnim nedaćama i tako se kaliti u životu; a to sticanje snage i sreće predstavlja situaciju u kojoj tragično ima svoje mesto. Niko se ne može nadati da će upoznati sreću u životu ako prihvati da većito bude preispitivan, ako nije spremjan na promene, rastanke, nestanke, ako odlučno ne prihvati neizbežnu potrebu da više puta u samom sebi umre tokom svog životnog puta.²⁹ I ortodoksnii ateista, u časovima svoje nesreće, spremjan je da se udalji od svog stalnog gledišta i da za tu nesreću proglaši krivim neku višu silu koja mu je sudbinski odredila nesreću, gubeći pri tome izvida da je u glavnom on kovač svoje sreće i nesreće od onoga što mu je sudbina, pod uslovom da postoji, dala — život.³⁰ Kavak će njegov život biti, o tome on sam odlučuje, sem u nekim izuzetnim okolnostima, ukoliko ima više tih izuzetaka, utoliko gore po njega.

(Odlomak iz opsežnijeg rada)

NAPOMENE:

* Povodom knjige: Bertrand Rasl, *Osvajanje sreće*, »Minerva«, Subotica, 1978.

¹ Ernst Bloch: *Filozofija traje koliko i njeni problemi*, (Razgovor: Bloch — Weltwoche), »Marksizam u svetu« br. 6, Beograd, 1977, str. 334.

² Edgar More: *Duh vremena*, BIGZ, Beograd, 1979, tom I, str. 157.

³ Ibid, str. 157.

⁴ Edvard Sapir: *Ogledi iz kulturne antropologije*, BIGZ, Beograd, 1974, str. 106.

⁵ Ibid, str. 106.

⁶ Govoreći o problemu etike bespomoćnosti i razmatrajući taj problem u svakodnevnoj praktici, s osvrtnom na njegove negativne implikacije, mislilač anti-psihijatrijske orientacije Tomas Sas nalazi početak pomenute etike u religiji, gde se uvek subjekt ponizava, uskršćuju mu se razna zadovoljstva i ispoljavanje njegovog bica, dok, na drugoj strani, drugi subjekti pothranjuju svoju samovolju i autoritarnost. To nema važenje samo za par subjekata, taj fenomen se sreće i u društvenom životu, gde ponizni »dobro« prolaze i ubiraju plodove svog straha

od drugih. »Tema da bog voli ponizne, veli Sas, slabe, uboge i one koji žive u strahu od gneva njegovog je nit koja teče i kroz Stari i kroz Novi Zavjet. Čovekov strah da će, ako je suviše dobro zbrinut, uvrediti boga i izazvati njegovu zavist, duboko je usaden u jevrejsku religiju koliko i u drevni grčki pantheon. To je član zajednički većini primitivnih religija — to jest, onim religijama koje čoveka poimaju kao sliku i priliku lica Božjeg; Bog je kao čovek, samo još više takav. Božanstvo je vrsta načoveka sa vlastitim zahtevima za samopostovanjem i statusom koji su se smrtnici zaverili da ugroze na vlastitu štetu. Legenda o Polikratu, suviše srećnom kralju ostrva Sama, ilustruje ovu temu.

Ovakav stav, koji je u osnovi strah od sreće izazvan strahom pred silnom snagom sreće, fundamentalan je za psihologiju ličnosti ozbiljno predanih judeo-sko-hrišćanskoj etici. Odbrambena samozastitnička priroda ovog maneva je evidentna. Da bi takva taktika uspela, neophodna je, prvo, prisutnost druge osobe (ili osoba) i, drugo, delovanje izvesnih pravila kojima se ta osoba rukovodi. (Tomas Sas: *Etika bespomoćnosti, Teologija, Magija*), »Treći program«, Beograd, 1978, br. 38, str. 253.

⁷ Marks — Engels: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 91.

⁸ Prema: Lešek Kolakovski: *Filozofski eseji*, »Nolit«, Beograd, 1964, str. 66.

⁹ Bertrand Rasl: *Ibid*, str. 9.

¹⁰ *Ibid*, str. 34.

¹¹ Erih From: *Marksovo shvatanje čoveka*, »Grafos«, Beograd, 1979, str. 56—57.

¹² O tome Marks piše: »Izopačavanje i zamjenjivanje svih ljudskih i prirodnih kvaliteta, bratimljene nemogućnosti — božanska snaga novca leži u njegovu biću, kao otudnom, ospoljenom, ospoljavajućem, radnom biću čoveka. On je ospoljenja moć čovječanstva.

Što ja ne mogu kao čovjek, dakle, što ne mogu individualne suštinske snage, to mogu pomoći novcu. *Novac*, dakle, čini svaku od tih suštinskih snaga nečim što ona po sebi nije, tj. njenom suprotnošću. (Karl Marks: *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, »Prosveta« — BIGZ, Beograd, 1977, str. 92)

¹³ *Ibid*, str. 93.

¹⁴ Herbert Markuze: *Um i revolucija*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1966, str. 137.

¹⁵ Bertrand Rasl, *Ibid*, str. 95.

¹⁶ *Ibid*, str. 131.

¹⁷ Pol Langran: *Uvod u permanentno obrazovanje*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 131.

¹⁸ *Ibid*, str. 131.

¹⁹ Bertrand Rasl, *Ibid*, str. 103.

²⁰ Lucije Anej Seneka: *Pisma prijatelju*, Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 117.

²¹ Bertrand Rasl: *Ibid*, str. 104.

²² O čovekovom samoodlučivanju o svojoj sudbini i jedino njegovoj pozvanoći da sudi o sebi i svome svetu u kojem ne postoji apsolutna sigurnost, inspirativno govori From: »Njegove čovekove — prim. J. S.) odluke nisu za njega rešenje na osnovu njegovih instinkata. On ih mora sam doneti, on se mora odlučiti. On shvata da je stavljiv pred alternative i da sa svakom odlukom ulazi u rizik. Cena koju čovek plaća za svoju svest jeste neizvesnost. I on je može podnositi samo tako da je svestan svoje ljudske uslovjenosti i da je prihvati, i da se nada da neće propasti iako nema nikakve garantije za uspeh. On nema izvesnosti i sa sigurnošću može reći samo jedno: *Ja ē umreti*. (Erih From: *Revolucija nade*, »Grafos«, Beograd, 1978, str. 68.)

²³ Rut Benedikt: *Obrasci kulture*, »Prosveta«, Beograd, 1976, str. 41.

²⁴ Lešek Kolakovski, *Ibid*, str. 66.

²⁵ *Ibid*, str. 61.

²⁶ Pod terminom *eksternalizacija* Hornajeva razume takvu tendenciju ličnosti kad se unutrašnji procesi doživljavaju kao da se dešavaju van sopstvenog bića i da se, kao po pravilu, spoljašnji faktori smatraju odgovornim za sopstvene teškoće. Cilj eksternalizacije, kao i idealizacije, jeste da se potisne istinsko biće. (Vidi: Karen Hornaj: *Naši unutrašnji konflikti*, »Pobjeda«, Titograd, 1976, str. 99.)

²⁷ Bogdan Šešić: *Pitanje istine o čoveku*, u: *Savremene filozofske teme*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1966, br. 2, str. 32.

²⁸ Ivo Andrić: *Omer-Paša Latas*, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 179.

²⁹ Pol Langran, *Ibid*, str. 136.

³⁰ Seneka u jednom drugom pismu svom prijatelju Luciliju, govoreći o sreći čoveka i njenoj meri, koju sam čovek određuje, kaže: »Sve što god se nalazi u oblasti sreće, plodno i prijatno je samo onda ako onaj koji to posedi ima i samog sebe u vlasti i nije rob onoga što poseduje. Jer greše, dragi moj Lucilije, svi oni koji misle da nam sudbina određuje nešto što je dobro ili loše: ona nam daje samo materiju dobrog i lošeg, i zametke onoga što kod nas nikne da bi postalo dobro ili loše.« (Seneka, ibid, str. 451.)